।। **अथ** ।।

न्यायभाष्यद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ।।

- - ->0<- - -

न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १ ।। अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाऽऽह--- न चतुष्ट्वम्-- ऐतिह्यार्थापत्तिसंभवाऽभावप्रामाण्यात् ।। १ ।। न चत्वार्येव प्रमाणानि। किं तर्हि ?. ऐतिह्यमर्थापत्तिः संभवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि तानि कस्मान्नोक्तानि ?। 'इति होचुः' इत्युऽनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यम् ऐतिह्यम्। अर्थादापत्तिः अर्थापत्तिः. आपत्तिः= प्राप्तिः= प्रसङ्गः, यत्राऽभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः यथा-- 'मेघेष्वऽसत्सु वृष्टिर्न भवति' इति, किमत्र प्रसज्यते ? 'तत्सु भवति' इति। संभवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्तग्रहणं यथा-- द्रोणस्य सत्ताग्रहणा-- दाढकस्य सत्ताग्रहणम्. आढकस्य ग्रहणात् प्रस्थस्येति। अभावः-- विरोधी अभूतं भूतस्य. अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम्-- विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति ।। १ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २ ।। सत्यम् एतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि. प्रमाणान्तरं च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते सोऽयम्-- **शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद् अनुमानेऽर्थापत्तिसंभवा-** ऽभावाऽनर्थान्तरभावाच्चाऽप्रतिषेधः ।। २ ।। अनुपपन्नः प्रतिषेधः। कथम्?, 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति. न च शब्दलक्षणम् ऐतिह्याद् व्यावर्तते. सोयं भेदः सामान्यात् संगृह्यते इति। प्रत्यक्षेणाऽप्रत्यक्षस्य संबद्धस्य प्रपित्तिरनुमानं तथा चाऽर्थापत्तिसंभवाऽभावाः, वाक्यार्थसंप्रत्ययेनाऽनभिहितस्यारोऽर्थस्य प्रत्यकनीकभावाद् ग्रहणम् अर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभाववृत्त्या च संबद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं संभवः तदप्यनुमानमेव, 'अस्मिन् सतीदं नोपपद्यते' इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते। सोयं यथार्थएव प्रमाणोद्देश इति 'सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि' इत्युक्तम् ।। २ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३ ।। अत्रार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथा हीयम्--- **अर्थापत्तिरप्रमाणम्-- अनैकान्तिकत्वात् ।। ३ ।। असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवति इत्येतदार्थादापद्यते. सत्स्वपि चैकदा न भवति. सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति ।। ३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४ ।। नाऽनैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः---** अनर्थापत्तौ अर्थापत्त्यभिमानात् ।। ४ ।। 'असति कारणे कार्यं नोत्पद्यते' इतिवाक्यात् प्रत्यनीकभूतोऽर्थः-- 'सति कारणे कार्यमुत्पद्यते' इत्यर्थादापद्यते. अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति. सोयं कार्योत्पादः सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति-- न खल्वऽसति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्माद् नाऽनैकान्तिकी। यत्तु 'सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यं नोत्पद्यते' इति ?. कारणधर्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयम्। किं तर्ह्यस्याः प्रमेयम् ?, सति कारणे कार्यमुपद्यते इति= योऽसौ कार्योत्पादः कारणसत्तां न व्यभिचरति तदस्याः प्रमेयम्। एवं तु सति अनर्थापत्तौ अर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति, दृष्टश्च कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ।। ४ १। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५ ।। **प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ।। ५ ।। 'अर्थापत्तिर्न प्रमाणम्-- अनैकान्तिकत्वात्' इति वाक्यं प्रतिषेधः तेनाऽनेन अर्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते न सद्भावः, एवमनैकान्तिको भवति. अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनाऽनेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यते इति ।। ५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६ ।। अर्थ मन्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति. न च प्रतिषेधस्य सद्भावो विषयः ?, एवं तर्हि--- तत्प्रामाण्ये वा नाऽर्थापत्त्यऽप्रामाण्यम् ।। ६ ।। अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादने कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादकत्वमिति ।। ६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ७ ।। अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते. कथमिति ?--- नाऽभावप्रामाण्यम्-- प्रमेयासिद्धेः ।। ७ ।। अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैयात्यादुच्यते-- "नाभावप्रामाण्यम्-- प्रमेयासिद्धेः" इति ।। ७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ८ ।।**

अथायमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदाहियते--- लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः ।। ८ ।। तस्याऽभावस्य सिध्यति प्रमेयम्। कथम् ?. लक्षितेषु वासस्सु अनुपादेयेषु उपादेयानामलक्षितानाम् अलक्षणलक्षितत्वात्= लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति, उभयसंनिधौ 'अलक्षितानि वासांस्यानय' इति प्रयुक्तो येषु वासस्सतु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ।। ८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ९ ।। असत्यर्थे नाभाव इतिचेत् ? न-- अन्यलक्षणोपपत्तेः ।। ९ ।। यत्र भूत्वा किंचिन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते. न चालक्षितेषु वासस्सु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति. तस्मात्तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति, न-- अन्यलक्षणोपपत्तेः= यथाऽयमन्येषु वासस्सु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति नैवमलक्षितेषु सोयं लक्षणाभावं पश्यन् अभावेनार्थं प्रतिपद्यते इति ।। ९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १० ।। तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ।। १० ।। तेषु वासस्सु लक्षितेषु सिद्धिः= विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्= यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यऽहेतुः-- यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ।। १० ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ११ ।। न-- लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ।। ११ ।। न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति किं तु केषु चिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचित्. अपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रपिद्यते इति ।। ११ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १२ ।। प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ।। १२ ।। अभावद्वैतं खलु भवति-- प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता. उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता. तत्राऽलक्षितेषु वासस्सु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ।। १२ ।। "आप्तोपदेशः शब्दः १-१-७" इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता 'नानाप्रकारः शब्दः' इति ज्ञाप्यते. तस्मिन् सामान्येन विचारः-- किं नित्योऽथानित्यः ? इति, विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः, 'आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मकः' इत्येके, गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु संनिविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मकः' इत्यपरे, 'आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवत्' इत्यपरे, 'महाभूतसंक्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मकः' इत्यन्ये. अतः संशयः-- किमत्र तत्त्वम् ? इति, 'अनित्यः शब्दः' इत्युत्तरम्। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १३ ।।

कथम् ?--- आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ।। १३ ।। आदिः= योनिः= कारणम्-- आदीयतेऽस्मादिति. कारणवद् अनित्यं दृष्टम्. संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति। का पुनरियमऽर्थदेशाना-- 'कारणवत्त्वात्' इति ?, उत्पत्तिधर्मकत्त्वादनित्यः शब्द इति= भूत्वा न भवति= विनाशधर्मक इति। सांशयिकमेतत्-- किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य ? आहोस्विदभिव्यक्तिकारणम्?. इत्यत आह-- ऐन्द्रियकत्वात् (इति) इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकः। किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत् ? अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसंताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यते ? इति--- संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम्१। दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते. न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यग्रहणं भवति तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः, उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणमिति युक्तं संयोगनिवृत्तौ शब्दस्य ग्रहणमिति। इतश्चशब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते-- कृतकवदुपचारात्= 'तीव्रं मन्दम्' इति कृतकमुपचर्यते-- 'तीव्रं सुखं मन्दं सुखम्. तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखम्' इति. उपचर्यते च-- 'तीव्रः शब्दो मन्दः शब्दः' इति। व्यञ्जकस्य तथाभावाद् ग्रहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति चेत् ? न-- अभिभवोपप२त्तेः। संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति, तच्च नैवम्-- अभिभवोपपत्तेः= तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दम् अभिभवति न मन्दः, न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते (BBइति), शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यते इति। अभिभवानुपपत्तिश्यच-- व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात्३।

'व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते शब्दः' इत्येतस्मिन् पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः-- न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति। अप्राप्तेऽभिभव इतिचेत् ? शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः४। अर्थ मन्येत 'असत्यां प्राप्तावभिभवो भवति' इति, एवं सति यथा भेरीशब्दः कंचित् तन्त्रीस्वनमभिभवति एवमन्तिकस्थोपादानानिव दवीयस्स्थोपादानानपि तन्त्रीस्वनानभिभवेत्-- अप्राप्तेरविशेषात्. तत्र क्वचिदेव भेर्या प्रणादितायां सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति। नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य= तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति। कः पुनरयमभिभवो नाम ?, ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणम् अभिभवः यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्याऽऽदित्यप्रकाशेनेति ।। १३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १४ ।।

न-- घटाभावसामान्यनित्यत्वाद् नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ।। १४ ।। न खल्वादिमत्त्वादनित्यः शब्दः। कस्मात् ?, व्यभिचारात्= आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्। कथमादिमान् ?, कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति। कथमस्य नित्यत्वम् ? योऽसौ कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्याऽभावो भावेन कदाचिद् निर्वर्त्यते इति। यदपि ऐन्द्रियकत्वात्. (इति) तदपि व्यभिचरति= ऐन्द्रियकं च सामान्यं नित्यं चेति। यदपि कृतकवदुपचारादिति. एतदपि व्यभिचरति= नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टो यथा हि भवति-- 'वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेशः' एवम्-- 'आकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेशः' इति भवतीति ।। १४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १५ ।। तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ।। १५ ।। नित्यमित्यत्र किं तावत् तत्त्वम् ?, अर्थान्तरस्याऽनुत्पत्तिधर्मकस्याऽऽत्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वं तच्चाऽभावे नोपपद्यते, भाक्तं तु भवति-- यत्तत्रात्मानमहासीत्= यद् भूत्वा न भवति न जातु तत् पुनर्भवति. तत्र नित्य इव नित्यो घटाभाव इत्ययं पदार्थ इति। तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्यं किंचिद् नित्यं दृश्यते इत्यऽव्यभिचारः ।। १५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १६ ।। यदपि 'सामान्यनित्यत्वात्' इति. इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यम् ऐन्द्रियकम् इति--- सन्तानानुमानविशेषणात् ।। १६ ।। 'नित्येष्वव्यभिचारः' इति प्रकृतम्, नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्यात् शब्दस्यानित्यत्वम्। किं तर्हि ?, इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् संतानानुमानं तेनानित्यत्वमिति ।। १६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १७ ।। यदपि-- 'नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारात्' इति. न--- कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानाद् नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ।। १७ ।। 'एवमाकाशप्रदेशः आत्मप्रदेशः' इति. नाऽत्राऽऽकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य। कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते, अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः। किं तर्हि तत्राभिधीयते ?, संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वम्= परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्वय संयोगो नाऽऽकाशं व्याप्नोति= अव्याप्य वर्तते इति. तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यम्, न ह्यामलकयोः संयोगआश्रयं व्याप्नोति, सामान्यकृता च भक्तिः-- 'आकाशस्य प्रदेशः' इति, अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः। संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति। परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति। कस्मात् पुनः सूत्रकारस्याऽस्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इति ?, शीलमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति, तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते, शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति ।। १७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १८ ।। अथापि खलु 'इदमस्ति इदं नास्ति' इति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति ?, प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति, अविद्यमानस्तर्हि शब्दः--- प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ।। १८ ।। प्रागुच्चारणान्नस्ति शब्दः। कस्मात् ? अनुपलब्धेः, सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यते। कस्मात् ?. आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात्= अनेनावृतः शब्दो नोपलभ्यते असंनिकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानाद् इत्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यते इति. सोयमनुच्चारितो नास्तीति। उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति। किमिदमुच्चारणं नामेति ?, विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघाताद् वर्णाभिव्यक्तिरिति। संयोगविशेषो वै प्रतिघातः प्रतिषिद्धं च संयोगस्य व्यञ्जकत्वं तस्मान्न

व्यञ्जकाभावादग्रहणम् अपि त्वभावादेवेति. सोयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्चाऽभूत्वा भवति इत्यनुमीयते. ऊर्ध्वंचोच्चारणान्न श्रूयते स भूत्वा न भवति= अभावान्न श्रूयते इति। कथम् ?. "आवरणाद्यनुपलब्धेः" इत्युक्तं तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः शब्द इति ।। १८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। १९ ।। एवं च सति तत्त्वं पांशुभिरिवाऽवाकिरन्निदमाह--- तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ।। १९ ।। यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति ?. आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भान्नास्तीति. तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति। कथं पुनर्जानीते भवान् नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यते ? इति। किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात्। समानम्= अयं खल्वावरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते-- 'नावरणमुपलभे' इति, यथा कुड्डुत्थ्क्येनावृतस्याऽऽवरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते, सेयमावरणोपलब्धिवद् आवरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति, एवं च सत्यऽपहृतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति ।। १९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २० ।। अभ्यनुज्ञावादेव तूच्यते जातिवादिना--- अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववद् नाऽऽवरणा- नुप पत्तिरनुपलम्भात् ।। २० ।। यथाऽनुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति। यद्यभ्यनुजानाति भवान्-- 'नानुपलीयमानाऽऽवरणानुपलब्धिरस्ति' इति. अभ्यनुज्ञावय च वदति-- 'नास्त्यावरणमनुपलम्भात्' इत्येतत्. एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यते इति ।। २० ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २१ ।। अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ।। २१ ।। युदपलभ्यते तदस्ति. यत्रोपलभ्यते तत्रास्तीति अनुपलम्भात्मकम् असदिति व्यवस्थितम्, उपलब्ध्यभावश्चाऽनुपलब्धिरिति सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते सचच खल्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यं न नोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति। तत्र यदुक्तम्-- "नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात्" इतिअयुक्तमिति ।। २१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २२ ।। अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद् हेतोः प्रतिजानीते ?--- अस्पर्शत्वात् ।। २२ ।। अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति ।। २२ ।। सोऽयमुभयतः सव्यभिचारः-- स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः. अस्पर्शं च कर्माऽनित्यं दृष्टम्। "अस्पर्शत्वात्" इत्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम्--- न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २३ ।। न-- कर्माऽनित्यत्वात् ।। २३ ।। साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम्--- न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २४ ।। न-- अणुनित्यत्वात् ।। २४ ।। उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः ।। २४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २५ ।। अयं तर्हि हेतुः--- संप्रदानात् ।। २५ ।। संप्रदीयमानमवस्थितं दृष्टं संप्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ।। २५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २६ ।। तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ।। २६ ।। येन संप्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते ?, सप्रदीयमानो ह्यवस्थितः संप्रादातुरपैति संप्रदानं च प्राप्नोति इत्यवर्जनीयमेतत् ।। २६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २७ ।। अध्यापनादप्रतिषेधः ।। २७ ।। अध्यापनं लिङ्गम्-- असति संप्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति ।। २७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २८ ।। उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ।। २८ ।। समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः-- संशयानिवृत्तेः-- किमाचार्यस्थः शब्दोऽस्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् ? आहो स्वित् नृत्योपदेशवद् गृहीतस्यानुकरणम् अध्यापनम् ? इति, एवमध्यापनमलिङ्गं संप्रदानस्येति ।। २८ ।।

न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। २९ ।। अयं तर्हि हेतुः--- अभ्यासात् ।। २९ ।। अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम्-- 'पञ्चकृत्वः पश्यति' इति रूपमवस्थितं पुनः पुनर्दृश्यते, भवति च शब्देऽभ्यासः-- 'दशकृत्वोऽधीतोऽनुवाकः विंशतिकृत्वोऽधीतः' इति, तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणम् अभ्यास इति ।। २९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३० ।। न-- अन्यत्वेप्यभ्यासस्योपचारात् ।। ३० ।। अनवस्थानेप्यभ्यासस्याऽभिधानं भवति-- 'द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवान्' इति 'द्विरनृत्यत् त्रिरनृत्यत्' 'द्विरग्निहोत्रं जुहोति' 'द्विर्भुङ्क्ते' (इति) ।। ३० ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३१ ।। एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतौ अन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते--- अन्यदन्यस्मादऽनन्यत्वादनन्यदित्यऽन्यताऽभावः ।। ३१ ।। यदिदम् 'अन्यत्' इति मन्यसे तत्

स्वात्मनोऽनन्यत्वादन्यत्र भवति एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तम्-- 'अन्यत्वेप्यभ्यासोपचारात्' इति एतदयुक्तमिति ।। ३१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३२ ।। शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते--- तदभावे नास्त्यनन्यता-- तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ।। ३२ ।। अन्यस्मादऽन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य च अन्यत् प्रत्याचष्टे, 'अनन्यत्' इति च शब्दमनुजानाति. प्रयुङ्क्ते च 'अनन्यत्' इति एतत् समासपदम्. अन्यशब्दोयं प्रतिषेधेन सह समस्यते. यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेनन सह समासः ?, तस्मात् तयोरन्याऽनन्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिध्यतीति तत्र यदुक्तम्-- 'अन्यताया अभावः' इति एतदयुक्तमिति ।। ३२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३३ ।। अस्तु तर्हिदानीं शब्दस्य नित्यत्वम्--- विनाशकारणानुपलब्धेः ।। ३३ ।। यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद् भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात्कारणाद् भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ।। ३३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३४ ।। अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ।। ३४ ।। यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः। व्यञ्जकाभावादश्रवणमितिचेत् ?. प्रतिषिद्धं व्यञ्जकम्। अथ विद्यमानस्य निर्निमित्तमऽश्रवणमिति ?. विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति। समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण वि◌नाशे चाश्रवणे चेति ।। ३४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३५ ।। उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादऽनपदेशः ।। ३५ ।।

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकरणे 'बवनाशकारणानुपलब्धेः= असत्त्वात्' इत्यनपदेशः यथा 'यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः' इति। किमनुमानमितिचेत् ?. संतानोपपत्तिः, उपपादितः शब्दसंतानः-- संयोगविभागजात् शब्दाच्छब्दान्तरं ततोप्यन्यत् ततोप्यन्यदिति, तत◌्र कार्यः शब्दः कारणशब्दं विरुणद्धि. प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्तु अन्त्यस्य शब्दस्य निरोधकः, दृष्टं हि तिरःप्रतिकुडड्डुत्थ्यमऽन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधाने इति। घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदाद् नानाशब्दसंतानोऽविच्छेदेन श्रूयते, तत्र नित्ये शब्दे घण्टास्थमन्यगतं वाऽवस्थितं संतानवृत्ति वा अभिव्यक्तिकारणं वाच्यं येन श्रुतिसंतानो भवतीति, शब्दभेदे चाऽसति श्रुतिभेद उपपादयितव्य इति। अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं संतानवृत्ति संयोगसहकारि निमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटुमन्दमनुवर्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसंतानानुवृत्तिः पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य. तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति ।। ३५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३६ ।। न वै निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति--- पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ।। ३६ ।। पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्दसंतानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः, तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते. तस्य च निरोधात् शब्दसंतानो नोत्पद्यते अनुत्पन्ने च श्रुतिविच्छेदः, यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति। कम्पसंतानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो लिङ्गं संस्कारसंतानस्येति, तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ।। ३६ ।।

न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३७ ।। विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।। ३७ ।। यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते ? एवं यानि खल्पिमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानम् अवस्थानात् तेषां नित्यत्वं प्रसज्यते इति, अथ नैवम् ?: न तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति ।। ३७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३८ ।। कम्पसमानाश्रयस्य चाऽनुनादस्य पाणिप्रश्लेषात् कारणोपरमादभावः, वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्याऽप्रश्लेषात् समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति। अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ।। ३८ ।। यदिदम् 'नाकाशगुणः शब्दः' इति प्रतिषिध्यते. अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः-- अस्पर्शत्वात् शब्दाश्रयस्य, रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसंतानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्दः इति ज्ञायते न च कम्पसमानाश्रय इति ।। ३८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ३९ ।। प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह संनिविष्टः शब्दः समानदेशो व्यज्यते

इति नोपपद्यते। कथम् ? विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ।। ३९ ।। संतानोपपत्तेश्चेति चार्थः, तद् व्याख्यातम्। यदि रूपादयः शब्दश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः= समुदितास्तस्मिन् समाससमुदाये यो यथाजातीयकः संनिविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्दस्य रूपादिवत्, तत्र योऽयं विभागः एक द्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो वि◌धर्माणः शब्दः अभिव्यज्यमानाः यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दाः तीव्रमन्दधर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते. तदुभयं नोपपद्यते-- नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति। अस्ति चायं विभागो विभागान्तरं च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे-- न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः संनिविष्टो व्यज्यते इति ।। ३९ ।।

न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४० ।। द्विविधश्चायं शब्दः-- वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च तत्र वर्णात्मनि तावत्--- **बिकारादेशोपदेशात् संशयः ।। ४० ।। 'दध्यत्र' इति केचिद् इकारः इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति विकारं मन्यन्ते, केचिद् इकारस्य प्रयोगे विषयकृते यद् इकारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते, संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति, उभयमिदमुपदिश◌्यते तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति ।। आदेशोपदेशस्तत्त्वम्--- विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद् विकाराननुमानमिति५। सत्यऽन्वये किंचिद् निवर्तते किंचिदुपजायते इति शक्येत विकारोऽनुमातुं न चाऽन्वयो गृह्यते तस्माद् विकारो नास्तीति।। भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपद्◌त्तिः। विवृतकरण इकारः ईषत्स्पृष्टकरणो यकारः ताविमौ पृथक् करणाख्येन प्रयत्नेनोच्चारणीयौ तयोरेकस्याऽप्रयोगेऽन्यस्य प्रयोग उपपन्न इति।। अविकारे चाविशेषः७। यत्रेमौ इकारयकारौ न विकारभूतौ-- 'यतते. चछति. प्रायँम्त' इति. 'इकारः इदम्' इति च, यत्र च विकारभूतौ-- 'दृष्ट्या' 'दध्याहर' इति उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः ।। प्रयुज्यमानाऽग्रहणाच्च८। न खलु इकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते, किं तर्हि ?. इकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते. तस्मादविकार इति ।। अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोप९ः। न विक्रियन्ते वणा इति। न चैतस्मिन् पक्षे शब्दान्वाख्यानस्याऽसंभवो येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति। न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यम्-- न हि इकाराद् यकार उत्पद्यते यकाराद्वा इकारः, पृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्योऽन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते इति युक्तम्। एतावच्चैतत् परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा, उभयं च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकारः ।। वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपप१०त्तिः। "अस्तेर्भूः" "ब्रुवो वचिः" इति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य वर्णान्तरमिति ।। ४० ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४१ ।। इतश्च न सन्ति विकाराः---** प्रकृतिविवृद्वौ विकारवृद्धेः ।। ४१ ।। प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टं यकारे हस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ।। ४१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४२ ।। **न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ।। ४२ ।। दव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते. तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति। द्विविधस्यापि हेतोरभावादऽसाधनं दृष्टान्तः-- अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद् हेतुरस्ति न वैधर्म्यात्. अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति ।। प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत१०। यथाऽनड्डुत्◌ः◌हः स्थानेऽश्वो वोड्डुत्◌ः◌ नियुक्तो न तद्विकारो भवति. एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विकार इति। न चात्र नियमहेतुरस्ति-- दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त इति ।। ४२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४३ ।। द्रव्यविकारोदाहरणं च---** न-- अतुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ।। ४३ ।। अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो विकल्पने विकारश्च प्रकृतीरनुविधीयते, न त्विवर्णमनुविधीयते यकारः तस्मादनुदाहरणम्-- 'द्रव्यविकारः' इति ।। ४३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४४ ।। **द्रव्यविकारे वैषम्यवद् वर्णविकारविकल्पः ।। ४४ ।। यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यम् एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ।। ४४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४५ ।।** न-- विकारधर्मानुपपत्तेः ।। ४५ ।। अयं विकारधर्म्◌ः-- द्रव्यसामान्ये यदात्मकं द्रव्यं मृद्वा सुवर्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वो

व्यूहो निवर्तते व्यूहान्तरं चोपजायते तं विकारमाचक्षते, न वर्णसामान्ये कश्चिद् शब्दात्माऽन्वयी य इत्वं जहाति यत्वं चापद्यते, तत्र यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनडुद्ध्होऽश्वो विकारः-- विकारधर्मानुपपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारः-- विकारधर्मानुपपत्तेरिति ।। ४५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४६ ।। इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः--- **विकारप्राप्तानामऽपुनरापत्तेः ।। ४६ ।। अनुपपन्ना पुनरापत्तिः। कथम् ?. पुनरापत्तेरननुमानादिति। इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति। न पुनरिकास्य स्थाने यकारस्य प्रयोग इत्यत्रानुमानं नास्ति ? ।। ४६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४७ ।।** सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ।। ४७ ।। अननुमानादिति न-- इदं ह्यनुमानम्-- सुवर्णं कुण्डद्ध्लत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डद्ध्लत्वमापद्यते, एवमिकारो यणि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति ।। ४७ ।। व्यभिचारादननुमानम्-- यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो न भवति-- किमेवं वर्णानां न पुनरापत्तिः ?. अथ सुवर्णवत् पुनरापत्तिरिति ? न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४८ ।। सूवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च--- **न-- तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ।। ४८ ।। अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेनोपजायमानेन च धर्मेण धर्मि भवति नैवं कश्चित् शब्दात्मा हीयमानेन इत्वेन उपजायमानेन यत्वेन च धर्मी गृह्यते तस्मात् सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यते इति ।। ४८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ४९ ।।** वर्णत्वाव्यतिरेकाद् वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ।। ४९ ।। वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति ।। ४९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५० ।। **सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य ।। ५० ।। कुण्डद्ध्लरुचकौ सुवर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य. एवमिकारयकारौ कस्य वर्णात्मनो धर्मौ ? वर्णत्वं सामान्यं न तस्येमौ धर्मौ भवितुमर्हतः, न च निवर्तमानो धर्म उपजायमानस्य प्रकृतिः= तत्र निवर्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति ।। ५० ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५१ ।। इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः---** नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ।। ५१ ।। 'नित्या वर्णाः' इत्येतस्मिन्ृ पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्युभयोर्नित्यत्वाद् विकारानुपपत्तिः, नित्यत्वेऽविनाशित्वात् कः कस्य विकार इति ?। अथ 'अनित्या वर्णाः' इतिपक्षः ? एवमप्यनवस्थानं वर्णानाम्। किमिदमनवस्थानं वर्णानाम् ?, उत्पद्य निरोधः, उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते. यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते, कः कस्य विकारः ?। तदेतद् अवगृह्य संधाने. संधाय चाऽवग्रहे वेदितव्यमिति ।। ५१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५२ ।।

नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः--- **नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्ण-** विकाराणामप्रतिषेधः ।। ५२ ।। 'नित्या वर्णा न विक्रियन्ते' इति विप्रतिषेधः, यथा नित्यत्वे सति किंचिदतीन्द्रियं किंचिदिन्द्रियग्राह्यम् इन्द्रियग्राह्याश्च वर्णाः. एवं नित्यत्वे सति किंचिनन विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्ते इति ।। विरोधादहेतुः-- तद्धर्मविकल्पः, नित्यं नोपजायते नाऽपैति= अनुपजनापायधर्मकं नित्यम्. अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तम्. न चान्तरेणोपजनापायौ विकारः संभवति. तद् यदि वर्णा विक्रियन्ते ? नित्यत्वमेषां निवर्तते, अथ नित्याः ? विकारधर्मत्वमेषां निवर्तते, सोयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति ।। ५२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५३ ।। अनित्यपक्षे समाधिः--- **अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत् तद्विकारोपलब्धिः ।। ५३ ।। यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणं भवत्येवमेषां विकारो भवतीति ।। असंबन्धादसमर्था। अर्थप्रतिपादिका वर्णोपलब्धिर्न विकारेण संबन्धादसमर्था या गृह्यमाणा वर्णविकारमनुमापयेदिति, तत्र यादृगिदम्-- यथा गन्धगुणा पृथिवी एवं शब्दसुखादिगुणापीति. तादृगेतद् भवतीति। नच वर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निर्वर्तिका, योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगः यद्ययमिवर्णोपलब्ध्या निर्वर्तते तदा तत्रोपलभ्यमान इवर्णो यत्वमापद्यते इति गृह्येत ?, तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति ।। ५३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५४ ।।** विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरेऽविकारोप- **पत्तेश्चाऽप्रतिषेधः ।। ५४ ।। "तद्धर्मविकल्पात्" इति न युक्तः प्रतिषेधः-- न खलु विकारधर्मकं किंचिद् नित्यमुपलभ्यते इति। "वर्णोपलब्धिवत्" इति (च) न युक्तः प्रतिषेधः-- अवग्रहे हि 'दधिअत्र' इति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते-- 'दध्यत्र' इति. चिरनिवृत्ते चायमिवर्णो यकारः**

प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते ?। कारणाभावात् कार्याभाव इत्युनयोगः प्रसज्यते इति ।। ५४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५५ ।। इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः--- प्रकृत्यनियमाद् वर्णविकाराणाम् ।। ५५ ।। इकारस्थाने यकारः श्रूयते. यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते-- विध्यति (इति), तद् यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानाम् ? तस्य प्रकृतिनियमः स्यात्-- दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ।। ५५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५६ ।। **अनियमे नियमाद् नाऽनियमः ।। ५६ ।। योयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतः= यथाविषयं व्यवस्थितः-- नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनियमो नास्ति. तत्र यदुक्तम्-- "प्रकृत्यनियमात्" इति एतदयुक्तमिति ।। ५६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५७ ।।** नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ।। ५७ ।। नियम इत्यत्राऽर्थाभ्यनुज्ञा. अनियम इति तस्य प्रतिषेधः. अनुज्ञाततिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति. अनियमश्च नियतत्वाद् नियमो न भवतीति। नाऽत्रार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते, किं तर्हि ?. तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वाद् नियमशब्द एवोपपद्यते, सोयं नियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति ।। ५७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ५८ ।। न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणामात् कार्यकारणभावाद्वा, किं तर्हि ?--- **गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रातवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोप-** पत्तेर्वर्णविकाराः ।। ५८ ।। स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः स भिद्यते-- गुणानतरापत्तिः= उदात्तस्यानुदत्त इत्येवमादिः, उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः, ह्रासः= दीर्घस्य ह्रास्वः, वृद्धिः= ह्रस्वस्य दीर्घः तयोर्वाप्लुतः, लेशः= लाघवम् 'स्तः' इत्यस्तेर्विकारः, श्लेषः= आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा, एते एव विशेषाः विकारा इति एते एवादेशाः. एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ।। ५८ ।। **ते विभक्त्यन्ताः पदम् ।। ५९ ।। यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति। विभक्तिर्द्वयी-- नामिकी आख्यातिकी च 'ब्राह्मणः' 'पचति' इत्युदाहरणम्। उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यमिति, शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपस्तयोः पदसंज्ञार्थमिति। पदेनार्थसंप्रत्यय इति प्रयोजनम् ।। ५९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६० ।। नामपदं चाधिकृत्य परीक्षा-- गौरिति (नाम) पदं खलु. इदमुदाहरणम्---** तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसंनिधावुपचारात् संशयः ।। ६० ।। अविनाभाववृत्तिः संनिधिः, अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते-- किमन्यतमः पदार्थः ? उत सर्वः ? इति ।। ६० ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६१ ।। शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणं तस्मात्--- **याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्यऽपचयवर्णसमासाऽनु-** बन्धानां व्यक्तावुपचाराद् व्यक्तिः ।। ६१ ।। व्यक्तिः पदार्थः, कस्मात् ?. याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारात्। उपचारः= प्रयोगः, 'या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णा' इति. नूदं वाक्यं जातेरभिधायकम्-- अभेदात्. भेदात्तु द्रव्याभिधायकम्, 'गवां समूहः' इति भेदाद् द्रव्याभिधानं. न जातेः-- अभेदात्,'चैद्याय गां ददाति' इति द्रव्यस्य त्यागो. न जातेः-- अमूर्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च, परिग्रहः= स्वत्वेनाभिसंबन्धः 'कौण्डिड्डुत्थ्यस्य गौः' 'ब्राह्मणस्य गौः' इति द्रव्याभिधोन द्रव्यभेदात् संबन्धभेद इत्युपपन्नम्. अभिन्ना तु जातिरिति, संख्या-- 'दश गावो विंशतिर्गावः' इति भिन्नं द्रव्यं संख्यायते. न जातिः-- अभेदादिति, वृद्धिः= कारणवतो द्रव्यस्याऽवयवोपचयः-- 'अवर्धत गौः' इति. निरवयवा तु जातिरिति, एतेनाऽपचयो व्याख्यातः, वर्णः-- 'शुक्ला गौः कपिला गौः' इति द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य, समासः-- 'गोहितं गोसुखम्' इति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति, अनुबन्धः-- सरूपप्रजननसन्तानः-- 'गौर्गां जनयति' इति तद् उत्पत्तिधर्मत्वाद् द्रव्ये युक्तं. न जातौ-- विपर्ययादिति। द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम् ।। ६१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६२ ।। अस्य प्रतिषेधः--- **न-- तदनवस्थानात् ।। ६२ ।। न व्यक्तिः पदार्थः, कस्मात् ?. अनवस्थानात्, याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थः-- 'या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णा' इति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयतेऽ किं तर्हि ?. जातिविशिष्टं. तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः। एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् ।। ६२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६३ ।। यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति ?. निमित्तादऽतद्भावेपि तदुपचारो दृश्यते खलु---** सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधना- **ऽऽधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाकटा-**

ऽन्नपुरुषेष्वऽतद्भावेपि तदुपचारः ।। ६३ ।। अतद्भावेपि तदुपचार इति= अतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति, सहचरणात्-- 'यष्टिकां भोजय' इति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते इति, स्थानात्-- 'मञ्चाः क्राशन्ति' इति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात्-- कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु 'कटं करोति' इति भवति, वृत्तात्-- 'यमो राजा' 'कुबेरो राजा' इति तद्वद्वर्तते इति, मानात्-- आढकेन मिताः सक्तवः 'आढकं सक्तवः' इति, धारणात्-- तुलया धृतं चन्दनम् 'तुला चन्दनम्' इति, सामीप्यात्-- 'गङ्गायां गावश्चरन्ति' इति देशोऽभिधीयते संनिकृष्टः, योगात्-- कृष्णेन रागेण युक्तः शाकटः 'कृष्णः' इत्यभिधीयते, साधनात्-- 'अन्नं प्राणाः' इति, आधिपत्यात्-- 'अयं पुरुषः कुलम्' 'अयं गोत्रम्' इति। तत्रायं सहचरणाद् योगाद् वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यते इति ।। ६३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६४ ।। यदि 'गौः' इत्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थः ? अस्तु तर्हि--- **आकृतिः-- तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ।। ६४ ।। आकृतिः पदार्थः, कस्मात् ?. पदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः= सत्त्वावयवानां तदवयवानां च नियतो व्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति-- 'अयं गौः' 'अयमश्वः' इति. नाऽगृह्यमाणायाम्. यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति= सोऽस्यार्थ इति ।। नैतदुपपद्यते-- यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते-- 'गौः' इति. न चावयवव्यूहस्य जात्या योगः। कस्य तर्हि ?. नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्माद् नाऽऽकृतिः पदार्थः ।। ६४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६५ ।। अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः---** व्यक्त्याकृतियुक्तेप्यऽप्रसंगात् प्रोक्षणादीनां **मुद्गवके जातिः ।। ६५ ।। जातिः पदार्थः, कस्मात् ?. व्यक्त्याकृतियुक्तेपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति= 'गां प्रोक्षय' 'गामानय' 'गां देहि' इति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते, कस्मात् ?. जातेरभावात्, अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्ति आकृतिः, यदभावात् तत्राऽसंप्रत्ययः स पदार्थ इति ।। ६५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६६ ।।** न--

आकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ।। ६६ ।। जातेरभिव्यक्तिः आकृतिव्यक्ती अपेक्षते= नाऽगृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ (च) जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थ इति ।। ६६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६७ ।। न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम्। कः खल्विदानीं पदार्थ इति ?--- **व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ।। ६७ ।। तुशब्दो विशेषणार्थः, किं विशिष्यते ?. प्रधानाङ्गभावस्याऽनियमेन पदार्थत्वमिति. यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गं तु जात्याकृती. यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः प्रधानमङ्गं तु व्यक्त्याकृती, तदेतद् बहुलं प्रयोगेषु। आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः ।। ६७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६८ ।। कथं पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति ?. लक्षणभेदात्, तत्र तावत्---** व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ।। ६८ ।। व्यज्यते इति व्यक्तिः= इन्द्रियग्राह्येति. न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः, यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वधनत्वद्रवत्वसंस्काराणाम् अव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासंभवं तद्द्रव्यं मूर्तिः-- मूर्छितावयवत्वादिति ।। ६८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ६९ ।। **आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ।। ६९ ।। यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्. सा च नाऽन्या सत्त्वावयवानां तदवयवानां च नियताद् व्यूहादिति। नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम्-- शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति= नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायते इति। अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ 'मृत्' 'सुवर्णम्' 'रजतम्' इत्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्तते= जहाति पदार्थत्वमिति ।। ६९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। २ ।। ७० ।।** समानप्रसवात्मिका जातिः ।। ७० ।। या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु. यया बहूनि इतरेतरतो न व्यावर्तन्ते. योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्, यच्च केषां चिदभेदं केषांचिद् भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ।। ७० ।। ।। इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाढिद्धठ्ठड़१४;नकं समाप्तम् ।। ।। द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ।।